

ИСТОРИЧЕСКА ДЕМОГРАФИЯ

НАСЕЛЕНИЕ, Том 43, Книжка 1, 2025, 68-88
ISSN 0205-0617 (Print), ISSN 2367-9174 (Online)
<https://nasselenie-review.org/index.php/nr/index>;
E-mail: nasselenie_review@abv.bg
DOI: <https://doi.org/10.7546/P.2025.43.01.02>

БЕЖАНСКИЯТ ВЪПРОС В ЗАКОНОДАТЕЛСТВОТО НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПЕРИОДА МЕЖДУ БАЛКАНСКИТЕ И ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Иванка Г. Делева

Регионален исторически музей – Бургас

БЪЛГАРИЯ, Бургас 8000 Център, ул. „Михайл Лермонтов“ 31
delevaiva@abv.bg

***Резюме:** Главна цел на разработения материал е изясняване на управленските концепции за регулиране на бежанските процеси през посочения период, отразени в приетите основни закони, предложените за осъществяването им мероприятия и средствата за тяхното постигане. Анализът на наличния изворов материал дава възможност да се установи, че по отношение на разрешаването на въпроса с бежанците в периода 1913 – 1920 година се наблюдават две направления, като преобладаващо е желанието и намерението за намаляване и прекратяване прииждането на бежанци в България. На този етап липсва яснота по състоянието на проблема у властимащите, както и единност във възгледите относно неговото разрешаване, а мерките са насочени към временно облекчаване и подпомагане на преселниците българи.*

Ключови думи: бежанци; управленски концепции; бежанско законодателство.

Статията да се цитира по следния начин:

Делева, Г. И. (2025). Бежанският въпрос в законодателството на България през периода между Балканските и Първата световна война. *Население*, Том 43, Книжка 1, 2025, 68-88. ISSN 0205-0617 (Print), ISSN 2367-9174 (Online). DOI: <https://doi.org/10.7546/P.2025.43.01.02>

© Иванка Г. Делева, 2025

Статията е постъпила на 17.02.2025

Приета за печат на 10.06.2025

Публикувана през юни 2025

Авторът е прочел и одобрил окончателния вариант на ръкописа.

HISTORICAL DEMOGRAPHY

NASSELENIE REVIEW, Volume 43, Number 1, 2025, 68-88
ISSN 0205-0617 (Print), ISSN 2367-9174 (Online)
<https://nasselenie-review.org/index.php/nr/index>;
E-mail: nasselenie_review@abv.bg
DOI: <https://doi.org/10.7546/P.2025.43.01.02>

THE REFUGEE QUESTION IN BULGARIAN LEGISLATION IN THE PERIOD BETWEEN THE BALKAN WARS AND THE FIRST WORLD WAR

Ivanka G. Deleva

Regional Historical Museum in Burgas

Slavianska St. 69, 8000 Burgas, BULGARIA

delevaiva@abv.bg

Abstract. *The main objective of the developed material is to clarify the management concepts for the regulation of refugee processes during the mentioned period, reflected in the adopted basic laws, the proposed measures for their resolution and the means for their implementation. The analysis of the available source material makes it possible to establish that in terms of the resolution of the refugee issue in the period 1913 – 1920 there were two directions, the predominant one being the desire and intention to reduce and stop the influx of refugees into Bulgaria. At this stage there was a lack of clarity as to the state of the problem, and a lack of unity of opinion as to its solution, the measures being directed towards the temporary relief and assistance of the Bulgarian emigrants.*

Keywords: refugees; management concepts; refugee legislation.

This article can be cited as follows:

Deleva, G.I. (2025). The Refugee Question in Bulgarian Legislation in the period between the Balkan Wars and the First World War. [Бежанският въпрос в законодателството на България през периода между Балканските и Първата световна война]. *Nasselenie Review*, Volume 43, Number 1, 68-88. ISSN 0205-0617 (Print); ISSN 2367-9174 (Online). (In Bulgarian). DOI: <https://doi.org/10.7546/P.2025.43.01.02>

© Ivanka G. Deleva, 2025

Submitted – February 2025

Revised – June 2025

Published – June 2025

The author has read and approved the final manuscript.

Решенията на международните нормативни актове и тези, приети с двустранни българо-турски споразумения в периода 1913 – 1920 година, изискват адекватни промени в тогавашното ни законодателство и провокират приемането в страната на различни закони. Като се има предвид многостранната насоченост на съответните закони, в представената разработка ще се анализират само тези части от тях, които засягат същността на изследването – начина по който са разгледани определени страни на бежанския въпрос. Основната цел е да се разкрият вижданията на политическия елит по бежанския въпрос и тяхната динамика, така както са отразени в тогавашното законодателство и в дебатите по приемане на законите. Съобразно това ще бъдат проследени последователно лансираните концепции и тенденцията в развитието им през периода 1913 – 1920 година, предложените мерки за тяхната реализация и средствата за постигането им¹.

Определената начална хронологична рамка бележи отправната точка в превръщането на бежанския въпрос в един от водещите в сферата на външната и вътрешна политика на българските правителства през 20-те години на XX век, вследствие от двустранните нормативни актове, подписани между България и Турция в този период.

Горната граница указва края на Първата световна война, след който действията на българските управляващи са белязани от задълженията на българското царство, разписани в мирните споразумения за излизане от войните. Неуспехът в постигане на удовлетворяващи договорености с международната общност по малцинствено-бежанския проблем поставя на друга основа вътрешнополитическата активност на централната власт за уреждане на бежанския въпрос.

В средата и края на втората половина на XX век са публикувани няколко обзорни съчинения на Стайко Трифонов, в които се изясняват и въпроси, свързани със законодателните инициативи на съответните правителства за регулиране на бежанските процеси (Трифонов, 1976: 48 – 54; Трифонов, 1981: 195 – 229; Трифонов, 1985: 169 – 204; Трифонов, 1992).

Налице са систематизирани научни съчинения, чийто предмет е цялостен анализ на вътрешната и външна политика на отделните правителства, управлявали през периода 1913 – 1920 година, в които се разглеждат и въпроси, свързани с управленските концепции за регулиране на бежанските процеси. В посочената тематична област се открояват съчиненията на автори като Георги Димитров, Тодор Косатев, Даниел Вачков, Борис Боев и други (Димитров,

¹ Анализът е въз основа на съответните нормативни документи, разработени от управляващите страната през проучвания период (1913 – 1920 година). По своята същност направените заключения са съставен елемент от цялостно самостоятелно проучване, основано на обширно количество анализирана информация, върху установяването на източнотракийски бежанци в България в контекста на българо-турските отношения в периода 1913 – 1925 година. **Делева, И.** Бежанският въпрос в българо-турските отношения и установяването на източнотракийски бежанци в България (по примера на Бургаска област). София, 2024.

1979: 50 – 68; Димитров, 1985), (Косатев, 1975: 57 – 69; Косатев, 1983: 44 – 79), (Вачков, 2016: 232 – 239; Вачков, 2018: 62 – 74), (Боев, 2021: 287 – 311; Боев, 2022: 108 – 126; Боев, 2023: 157 – 176).

Отделни елементи от свързаността между законодателството на България и демографската политика в интересувания ни период, с особено внимание върху възгледите за определени политики на управляващите страната, се представят в някои изследвания на Щелиян Щерионов (Щерионов, 2012: с. 27 и сл.; Щерионов, 2019: с. 329 и сл.) и на ръководения от него колектив (Щерионов и кол., 2018).

Бихме могли да посочим и обзорни общотeorетични съчинения, в които се разглежда изследваният проблем, на автори като Пенка Пейковска (Пейковска, 2019), Марио Александров (Александров, 2017), Йордан Мантарлиев (Мантарлиев, 2015) и други.

Към интересувания ни период се отнасят не малко материали от популярен характер, посветени на разрешаването на бежанския проблем под формата на отделни публикации, статии и дописки във в. Тракия (Райчевски, 2022: 136 – 148)². Техните автори – Никола Константинов (Константинов, 1923 – 1924: 465 – 484; Константинов, 1925: с. 3; Константинов, 1925), Димитър Попниколов, Наум Якимов (Якимов, 1925: с. 1) и други поместват преките си наблюдения от настаняването на бежанското население в страната, коментират отделни законопроекти и тяхното прилагане.

Като отдава внимание на направения преглед на публикациите на съответните автори и взема предвид техните постижения, представената разработка има за цел да преодолее съществуващите празноти в конкретното тематично поле и да допринесе за по-детайлно изясняване на вижданията на политическия елит по бежанския въпрос и тяхната динамика, отразени в родното законодателство през посочения период.

Съобразно формулираната цел и наличния историографски материал по проблема, се определят следните основни задачи на проучването:

- 1) Изясняване начина, по който са разгледани определени страни на бежанския въпрос в законодателството на България през периода 1913 – 1920 година и в дебатите по приемане на законите.
- 2) Извеждане на лансираните през този период концепции за разрешаването на проучвания въпрос, предложените мерки и средства за тяхната реализация.

Предвид поставените задачи изследването се опира най-вече на налични исторически извори. Към първа категория се отнасят законодателните актове, които, произлизайки от върховната държавна власт, по своята същност са от

² Вестникът е печатен орган на Върховния тракийски комитет. Неговият първи брой излиза на 14 януари 1921 г., като идеята е да се „разглежда тракийския въпрос в неговото минало, настояще и бъдеще, и да се защитават интересите на тракийските бежанци“.

особено важно значение. С оглед на обстоятелството, че окончателните варианти на приетите закони, техните допълнения и изменения, са публикувани в официалния раздел на Държавен вестник³, обект на нашия интерес са съответните броеве от периода 1913 – 1920 година, в които са обнародвани всички официални документи, засягащи интересувашата ни проблематика – закони, укази, постановления и др., регулиращи разрешаването на бежанския въпрос. За придобиване на представа относно дискусиите по приемане на дадени закони се използва информацията отразена в Стенографските дневници на Народното събрание⁴ (Казански, 2006). Предвид естеството на указаните документи и принципите, върху които е изградена стенографската система, приемаме този тип исторически извори за обективни източници за състоянието на проучваните от нас проблеми. Особено ценна детайлна информация по проучваната проблематика се съдържа в десетки фондове на Централен държавен архив. Проучените документи са част от запазената от интересувания ни период официална документация на Министерство на външните работи и изповеданията; Българско генерално консулство в Одрин; Министерство на земеделието и държавните имоти; Българска легация в Анкара; личен фонд на Симеон Радев; Българско търговско агентство в Одрин; Българската легация в Цариград и други (ЦДА, Ф. 176К, оп. 2; Ф. 176К, оп. 3; Ф. 176К, оп. 4; Ф. 176К, оп. 19; Ф. 176К, оп. 22; Ф. 176К, оп. 27; Ф. 931К, оп. 1; Ф. 77К, оп. 2; Ф. 77К, оп. 4; Ф. 336К, оп. 1; Ф. 338К; Ф. 321К, оп. 1; Ф. 321К, оп. 6; Ф. 321К, оп. 8; Ф. 166К, оп. 7). Друг вид документи, използвани при научното изследване, са статистически материали, събрани в самия развой на бежанските процеси. Наред с определен обем систематизирана информация, посветена на бежанския въпрос в България, количествени данни се съдържат в публикуваните издания на Българско дружество „Червен кръст“ (Българско дружество „Червен кръст“, 1925: 19 – 29) в докладите на председателя на Международния Червен кръст Люсиен Крамер (Крамер, 1925), в Списъците от проведеното общо преброяване на населението в България от 31.12.1920 година.

През изследвания период въпросът с бежанците привлича вниманието на водещите политически сили в страната както управляващи, така и опозиционни. Заинтересоваността на властимащите първоначално се проявява под формата на опити за регулиране на прииждащите след Междусъюзническата война бежански потоци (Пейковска, 2019: с. 38). Броят и състоянието на пристигащите бежанци изискват набелязване на ефективни мерки по отношение временното им настаняване и осигуряване на прехрана. За да овладее положението с приходните бежанци, правителството на либералната коалиция, начело с Васил Радославов, се ориентира към очертаване на програма за засел-

³ Държавен вестник е основан с Указ № 12 от 19 юли 1879 г. на княз Александър I, като официално издание на българската държава. Първият брой излиза на 28.07.1879 г. След 1891 г. се обособяват два раздела: официален и неофициален.

⁴ Практиката за съставяне на стенографски дневници води началото си от Първото обикновено народно събрание.

ването им в новосвободените земи – предимно в Западна Тракия (Трифонов, 1992: с. 185), декларирайки по този начин своето виждане за разрешаване на бежанския въпрос.

За да осигури успеха на това си начинание, кабинетът предприема различни по своята същност и специфика действия.

Първоначално те са ориентирани в социалната и административната област и целят овладяване на най-належащите нужди на бежанците – осигуряване на прехрана и медицинско обслужване. Основното намерение на централната власт, в конкретния момент, е да подсигури контрол по влизането на бежанци в страната, за да се избегне струпването на стотици хора по границите, както и да се организира насочването на бежанците към вътрешността на страната. Съобразно възможностите на приемащите райони, се търсят такива, които разполагат със свободни пространства и ниска плътност на населението (ЦДА, Ф. 321К, оп. 1, а.е. 2213, л. 46; а.е. 2222, л. 51 – 52; Ф. 176К, оп. 2, а.е. 1451, л. 47). *„Поради създадените условия не е могло да се прилага строга системност в разпределението, нито да се започне рационална колонизация...Градското население е настанявано в градовете, а селското – една част в селата, а друга също в градовете...тракийци са предимно в Южна България и Варненско“* (Българско дружество „Червен кръст“, 1925: с. 19). За изпълнение на приоритетните социални мерки правителството залага на определени средства под формата на някои облекчения при преминаване на границата, безплатно транспортиране по Българските държавни железници (БДЖ), раздаване на хранителни продукти, дрехи, медикаменти, осигуряване на временен подслон и други.

Едновременно с това се прилагат и икономически мерки, осъществими чрез съответните финансови средства. Те предвиждат отпускане на еднократни помощи на бежанците в пари и натура, а през юли и септември 1914 година, с постановления на Министерския съвет, се разрешава на Българска земеделска банка (БЗБ) да отпуска заеми под гаранция на държавата, до 1000 лв. на едно бежанско домакинство при настаняване в т.нар. „Нови земи“⁵, както и на настанените в Бургаски окръг, предназначени за обезпечаване на семена, добитък и други селскостопански нужди (ДВ, бр. 254, 8.11. 1914 г.).

За да подсигури поминъка на бежанците в новите земи, правителството се нуждае от законодателни средства, чрез които да реализира посочените ико-

⁵ „Новите земи“ включват присъединените към България в хода на Балканската война територии в Тракия и източната част на областта Македония. В освободените земи в Източна Македония е формирано Македонско военно губернаторство, което просъществува до Междусъюзническата война. На територията на бившия Одрински вилает правителството на България формира Тракийско военно губернаторство. След Междусъюзническата война то също е ликвидирано, тъй като Турция реокупира Източна Тракия, а в Западна Тракия е установена Гюмюрджинска автономна република. България възстановява правата си в началото на октомври 1913 година, но само върху районите на запад от р. Марица. В продължение на две години тук възниква нова административна система. Западна Тракия се очертава като икономически най-важната българска провинция и започва нейната интеграция.

номически мерки. Управляващите са наясно, че първоначалното заселване на бежанците в новите земи, не може да се осъществи без финансово подпомагане от фиска. Пред държавниците стои не само въпросът с изхранването на заселниците, но също и строежа на къщи, закупуването на земеделски инвентар, добитък, сечива, семена за посев и всичко останало за оборудване на стопанство. Това е основната причина, подтикваща правителството да подготви поредица от законопроекти за свръхсметен кредит, които са предложени за одобрение в Народното събрание.

В изпълнение на концептуалното решение за настаняване на бежанците в новоосвободените земи, още през лятото на 1913 година, правителството се обръща към тогавашното XV Обикновено народно събрание (ОНС), за отпускане на свръхсметен кредит, който да бъде изразходван за бежанците от Македония и Одринско. Подготвеният във връзка с това **Законопроект за допълнителен свръхсметен кредит към бюджета за 1913 година на сума 550 000 лв.**, се внася в пленарната зала на 17 юли, предизвиквайки пространни разисквания по предложените в него средства за осъществяване на този тип мерки (СД, XV ОНС, 17 юли 1913 г., с. 151).

Мотивите за изработване на законопроекта са изложени накратко от министъра на финансите Димитър Тончев. В тях той обосновава задължението на държавата да се погрижи *„за облекчаване нещастното положение на бежанците“*, които пристигат в Царството *„отвсякъде из Македония и Одринско, без всякакви средства за прехрана“* (СД, XV ОНС, 17 юли 1913 г., с. 151). В полза на бежанците от новоосвободените земи, от името на правителството, той предлага на народните представители да гласуват сума от 500 000 лв., към която да се добави и парична помощ за ранените войници, т.е. общо 550 000 лв. (член 1). Министърът предвижда разходите да бъдат покрити от редовните приходи на бюджета за 1913 година (член 2).

В отговор на правителствените мотиви за одобряване на кредита народният представител Янко Сакъзов предлага да се предоставят помощи само на тези, които са в тежко материално положение и наистина имат нужда от помощ. Воден от различни по своята същност съображения, но най-вече от социално-политическо естество, депутатът изразява мнение, че отпускането на помощта за бежанците е навременна, но трябва да се обърне внимание на правилното ѝ раздаване, тъй като *„не всички се нуждаят от помощ и не всички я искат. Много от тия хора са с достатък, заможнички, имат си средства... нейде нуждата е голяма... да отиде на мястото си“* (СД, XV ОНС, 17 юли 1913 г., с. 152).

„За“ гласуването, с постановката помощите да се раздават във вид на храна, а не пари, се изказва Теодор Теодоров (СД, XV ОНС, 17 юли 1913 г., с. 153). За него не е оправдано подкрепата да е финансова, тъй като не може да бъде проверен добре съставът на хората. Теодоров припомня, че по-рано гласуваните средства са разпределени между всички градове, където има *„злощастни бежанци, които се нуждаят от хляб; децата и жените им ходят голи и боси...на някои места са прибъгвали до реквизиционните комисии да*

ги хранят, както хранят войниците и то е мярка целесъобразна, добавяйки, че съгласно приблизителния им брой, донесен от административните власти и „големината на нуждите, които са се явили, сумата не е голяма“ (СД, XV ОНС, 17 юли 1913 г., с. 153).

При третото четене на законопроекта исканият кредит в размер от 550 000 лв. е одобрен от Народното събрание с една поправка в член 1, която постановява регламент – „надлежните суми, помощ на бежанците, ще се отпускат на комисии, които ще раздават съестни продукти, купувани от тях, в места дето се намират бежанци“ (СД, XV ОНС, 19 юли 1913 г., с. 165). Според заложеното в текста на член 1, сформираните комисии трябва да се съставят от финансов началник или негов представител, по един представител на местните административни, общински, училищни и църковни власти и един съдия, където има такива. Премиерът В. Радославов уверява депутатите, че кабинетът ще поеме грижата да осъществява контрол над комисиите с цел оптимизация на резултатите от приложените средства.

Основа на организационните мерки, предложени от управляващите, за разрешаване на бежанския въпрос на този етап, е създаването на изпълнителен държавен орган, който да поеме контрола за реализиране на останалите целенасочени групи действия. С тази цел в началото на м. юли 1913 година е сформирана Централна комисия за бежанците със седалище в София. Тя е поставена в ресора на Министерство на външните работи и изповеданията и първоначално е оглавена от Михаил Сарафов. Във вътрешността на страната започват да действат нейни подразделения, а през пролетта на 1914 година, са разработени и приложени „Временни упътвания за настаняване на бежанците“⁶ (ЦДА, Ф. 176К, оп. 3, а.е. 209а; Трифонов, 1992: с. 192). В основата им е заложена водещата в конкретния момент правителствена концепция – да се постигне разрешаване на бежанския въпрос чрез настаняване на всички бежанци – от Македония, Южна Добруджа, както и част от източнотракийските, в новоосвободените земи. Съставените конкретни упътвания се явяват част от средствата за постигането ѝ – ползвайки се от изоставените турски и гръцки имоти, които да послужат за подслон и препитание, на бежанците се дава възможност да създадат там свои самостоятелни стопанства (Трифонов, 1992: с. 192). Съществен елемент от декларираната политика е отправеното към властите по места разпореждане, че правителството няма намерение да заселва никого в стара България. За онези от бежанците, останали в старите предели на държавата, не се предвижда предоставяне на жилища и земя (Трифонов, 1992: 193 – 194).

⁶ „Временни упътвания за настаняване на бежанците земеделци в селата и градовете“, „Временни наставления за раздаване на бежанците на дюкяни“, общи упътвания и наредби на Централната комисия за бежанците и пр. са най-ранните, в рамките на изследвания период, нормативни актове, в които се съдържа информация за проучваните процеси. Те са разработени от правителството на В. Радославов през периода 1913 – 1915 година. В тях се регламентира настаняването на бежанци, включително източнотракийски, основно в новоприсъединените към България територии.

По думите на самия министър-председател, намерението на правителството е „бежанците от товар на държавата да станат мощен неин икономически фактор“ (СД, XVI ОНС, 30.12.1913 г., с. 35).

Въпреки категоричността на издаденото във „Временните упътвания“ (ЦДА, Ф. 176К, оп. 3, а.е. 209, л. 206) разпореждане за настаняване на бежанци само в новите земи, властите са принудени да променят решението си и оставят мнозина от тях (по тяхно настояване) в старите предели на България, най-вече в Бургаски окръг (Трифонов, 1992: 208 – 209). Повечето от тези бежанци, произхождайки от Източна Тракия, предпочитат да бъдат настанени, от една страна в близост до границата, от друга – където има достатъчно свободна земя, а Бургаски окръг е рядко заселен и е с най-голяма територия в сравнение с останалите (СД, XVI ОНС, 30.12.1913 г., с. 194).

Като част от законодателните средства по изпълнение на икономическите мерки, на 11 декември 1913 година, Министерският съвет приема постановление, чрез което обявява за държавна собственост всички безстопанствени движимости от новите земи (ЦДА, Ф. 242К, оп. 2, а.е. 491, л. 46. Постановление № 14 на Министерския съвет от 11 декември 1913 г.). Съгласно „Временните упътвания“ жителите на дадени села при възможност се устройват заедно; настаняването на бежанците се съобразява с природните и климатичните условия на предишните местообитания; всяко семейство се снабдява с жилище с принадлежащия към него двор, стопански сгради и прочее (Трифонов, 1992: с. 192). Едно от задълженията, възложени на Централната комисия, е да изработи детайлна статистика на българите бежанци след Междусъюзническата война, която тя финализира през лятото на 1915 година (Трифонов, 1992: с. 212)⁷.

Тъй като гласуваните през 1913 година – общо четири на брой кредита, в размер на 1 150 000 лв., се оказват недостатъчни, през 1914 година практиката да се подпомагат бежанците чрез кредитиране е продължена, като средствата са одобрени от XVII ОНС.

Прегледът на първоначалните действия на управляващите, облечени в няколко нормативни акта, създават представа за набелязаните мерки, насочени към разрешаване на бежанския въпрос. Констатацията, която може да бъде направена е, че на този етап, съобразно обстоятелствата, чрез тях правителството конструира и лансира концепция, изразяваща се в настаняване на придошлото бежанско население в новоосвободените български земи, като за конкретния момент не се допуска настаняване на бежанци в старите предели

⁷ Според изчисленията на Централната комисия – общото число на бежанците, дошли в България от Вардарска и Егейска Македония, от Източна Тракия, Добруджа и Мала Азия, възлиза на 25 766 семейства със 120 690 члена. Към това число, по преценка на Централната комисия, се прибавят още най-малко 50 000 единични бежанци, които не фигурират в списъците, както и загиналите поради тежки условия. Сведенията не включват и българи бежанци от Западна Тракия, които през есента на 1913 г. се намират временно в България, след което се завръщат по родните си села – не по-малко от 10 000 д. По мнението на Ст. Трифонов сведенията са приблизителни, но не са изчерпателни.

на България (принцип, който впоследствие е нарушен). Предвидените групи действия са от различно естество – икономически, финансови, социални и организационни.

С оглед подпомагането на бежанците, през юли 1914 година е приет специален **Закон за освобождаване от мито и всякакви данъци и такси на покъщнината, добитъка, стоките на пристигащите бежанци** (ДВ, бр. 180, 12.08.1914 г.). Законът се състои от три члена, в които са описани условията и субектите, за които се отнасят привилегиите, в което число са включени и източнотракийските бежанци. Първите две алинеи на член 1 се отнасят до преселници, български поданици, жители на отстъпените на Румъния български земи, за които се постановява освобождаване от мито и всякакви данъци, такси и берии, за вноса на покъщнина, добитък и стоки. Посочени са и различните категории български поданици, живеещи в царството и ползващи се от буквата на закона, чието имущество се намира в отстъпените български земи преди окупирането им от румънските власти. В алинеи „в“ и „г“ се третира стоките от български произход, които по време на войната са били изнесени от царството в Източна Тракия, останала впоследствие под турска власт, без да са могли да бъдат продадени там; стоките от Източна Тракия, закупени по време на войната от български поданици и останали непренесени в царството вследствие реокупацията на тази част на Тракия от турските войски. В останалите два члена се регламентират условията, при които се позволява въпросното освобождаване от мита и такси – наличие на валидни документи, срокове за изпълнение и прочее. Законопроектът не е подложен на разширено дебатиране и е приет без значителни поправки на 23 юли 1914 година (СД, XVII ОНС, 23.07.1914 г., с. 3180). Констатацията, която може да се направи от прегледа на разгледания закон е, че неговите постановления допълват представата за средствата, използвани от управляващите за реализиране на най-належащите мерки, предприети с цел подпомагане на бежанското население при пренасочването му към определени от правителството териториално-административни единици на страната.

През пролетта на 1914 година, при представяне в Народното събрание на следващия **Законопроект за свръхсметен кредит към бюджета за 1914 г. за сума 1 200 000 лв. за помощ на бежанците** (СД, XVII ОНС, IIS, 19.04.1914 г., с. 341), се изясняват детайли относно направлението, в които правителството разходва конкретните финансови средства. В мотивите към предложението законопроект, финансовият министър Д. Тончев изброява перата, по които се разпределят исканите суми. От изнесената информация става ясно, че главният разход е набелязан за храна, за превоз на бежанците по железниците, за наем на здания, наети от Софийска община за помещения на училищата, които обаче са заети от бежанци, за малолетни, сираци, недъгави и други (СД, XVII ОНС, IIS, 19.04.1914 г., с. 341).

По време на това заседание представители на отделните парламентарни групи и правителството открито споделят опасенията си от недостига на информираност по бежанския въпрос и изразяват вижданията си за средствата за разрешаването му.

От името на Земеделската партия Александър Стамболийски настоява народните представители да бъдат осведомени относно намеренията на правителството за последващо настаняване на бежанците, броя на останалите в стара България, мерките по заселването в новите земи. Предвид изгледите, очертани от сложилата се ситуация в страната, земеделският депутат предлага да бъдат обсъдени алтернативи на следваната концепция за решаване на бежанския въпрос – *„Ако там [в новите земи] положението не е достатъчно стабилизирано, за да бъдат заселени, предвижда ли се заселване в стара България, като се раздадат някои държавни имоти?“* (СД, XVII ОНС, IИС, 19.04.1914 г., с. 341).

В изказването на Марко Турлаков, също представител на земеделците, е изразено опасение относно очертаваща се тенденция за непрекъсващ бежански поток, въпреки подписаните двустранни споразумения с Турция. *„Това, което се случва от 7 – 8 месеца насам, е нещо, на което краят му не се види, виждаме да става едно преселение, което не е вече бягство поради война, онези, които в мирно време се изгонват от самата държава, са иззнаници“*. Скептичен в своите очаквания, той припомня, че каквото и политическо или военно събитие да настъпи между България и Турция, най-потърпевшо е земеделското население, поради което апелира за поддържане на приятелски отношения с Турция като начин да се въздейства на бежанските прииждания (СД, XVII ОНС, IИС, 19.04.1914 г., с. 343).

Критика към правителството относно предвидените средства за овладяване на бежанския проблем, за липсата на планомерност и обширна програма за настаняване, за бавните темпове и по-голяма гъвкавост при пренасочването, отправя д-р Андрей Ходжов. Като засяга въпроса за правилното разпределение на бежанците според упражняваното от тях занятие, депутатът допуска, че *„едни от тях, които са занаятчии, а други работници, можеха спокойно да намерят работа и в пределите на стара България“* (СД, XVII ОНС, IИС, 19.04.1914 г., с. 351). По този начин Ходжов също допуска различно от лансираното правителствено решение по проблема с настаняването на бежанците. В този дух депутатът настоява централната власт да поясни дали идващите бежанци пребивават временно в България, търсейки помощ и убежище, след което ще се върнат или идват тук да се настанят на постоянно местожителство; какви действия ще бъдат предприети занапред спрямо тези бежанци, които идват от Турция – ще бъдат посрещнати или ще се правят опити да бъдат задържани в техните огнища?! *„Защото тук вече не е въпрос за бежанците – тук ние виждаме едно масово изселване на българи от разните краища и места, които останаха под турско владичество“* (СД, XVII ОНС, IИС, 19.04.1914 г., с. 351). Неговата препоръка към кабинета е *„да излезе със законопроект за сполучливото разрешаване на целия въпрос с бежанците и за заселването на всички българи от разните краища на нашето отечество, които търсят в България убежище и поминък“* (СД, XVII ОНС, IИС, 19.04.1914 г., с. 351).

За по-голяма ефективност на икономическите действия спрямо бежанския въпрос Андрей Ляпчев предлага ново организационно средство – отговорността по прехраната на бежанците да бъде предоставена на конкретно министер-

ско учреждение, а не на комисии, които *„са без директиви, с противоречиви настроения и печални резултати“* (СД, XVII ОНС, IIS, 19.04.1914 г., с. 357). Системност и контрол са необходими и според социалдемократа д-р Н. Сакаров, за когото нито министърът на финансите, нито министърът на вътрешните работи знаят колко бежанци има в България днес. В този смисъл той отправя апел към управляващите – *„Вие трябва да знаете колко хора са на казан, на колко хора са купени дрехи, кои са тези хора, къде живеят“* (СД, XVII ОНС, IIS, 19.04.1914 г., с. 368).

Като подчертава финансовата тежест за България, причинена от прилаганите средства за справяне с бежанското движение, представителят на Народната партия Теодор Теодоров насочва своята критика към държавната политика спрямо Турция, упреквайки правителството, че *„при приключила война и подписан договор за мир и добро приятелство от двете страни [България и Турция], който постановява правото на бежанците да се върнат на местата си, няма причина за това явление“* (СД, XVII ОНС, IIS, 19.04.1914 г., с. 370). За Теодоров идващите в България не са бежанци, а изгнаници, *„дошли тук не за да търсят по-добри места и по-големи облаги, а поради репресивно отношение, поради което „онези, които не могат да се върнат, не бива да бъдат изгонени от нашите предели, има достатъчно място да бъдат прибранни, нахранени и приравнени“*. Депутатът припомня, че *„навремето е назначена само една комисия за раздаване на помощи, защото впечатлението е, че това явление е временно, ще трае няколко седмици, а числото на бежанците няма да бъде голямо, нещо което се оказва съвсем различно“* (СД, XVII ОНС, IIS, 19.04.1914 г., с. 370).

Констатацията, която прегледаните парламентарни изказвания позволяват да бъде направена е, че формалният повод за настоящото заседание – обсъждане на законопроект за отпускане на пореден свръхсметен кредит, дава основание на народните представители да се обърнат към правителството с конкретни настоявания, да бъде направена многоаспектна оценка и да бъдат изяснени конкретните управленски виждания за разрешаване на въпроса с бежанците.

При обобщаване на информацията от направените парламентарни изявления по време на разгледаното заседание, можем да достигнем до следния извод. Факт и основна констатация, около която се обединяват депутатите като критика към управляващите е, че предвид изискващата извънредни решения ситуация от пристигащите в страната преселници, в настоящия момент липсва яснота за състоянието на бежанския въпрос, а оттам и комплексна държавна позиция, която да допринесе за неговото разрешаване. Според народните представители изясняването на обстоятелството *„дали ще се насърчават българите, които остават в тези места [България] да търсят своя поминък или ще се намери подходящ начин да се направи техният живот сносен там [откъдето идват] и да се съдейства да се върнат в своите огнища“* (СД, XVII ОНС, IIS, 19.04.1914 г., с. 351) е от особено значение, за да бъде изградена единна и системна политическа концепция, в която да се развият съответните мерки и възможности за постигане на желаните резултати.

С представяне на становището на управляващите пръв се ангажира про-светният министър П. Пешев (СД, XVII ОНС, IИС, 19.04.1914 г., с. 342). Той заявява, че *„за българското правителство не са желателни тези гости! Ние желаем тези наши братя да си останат там, дето са се родили, там да си живеят, да си изповядват вярата“* (СД, XVII ОНС, IИС, 19.04.1914 г., с. 345).

Опит да обясни отсъствието на ясно гледище по бежанския въпрос прави П. Даскалов. В разсъжденията си той се връща към Първата балканска война, която *„не беше война за създаване на бежанци, а за освобождение на българското население в Македония. Ние не мислехме, че ще имаме въпрос за бежанци. Бежанците дойдоха като последствие на втората война, защото хората в ония земи се оказаха срещу дулата на оръжието – и така осъмнахме с бежанци в София“* (СД, XVII ОНС, IИС, 19.04.1914 г., с. 354). Същевременно той подчертава, че *„Нито един от бежанците няма присърце да се залови и предаде на някоя работа тук. Всеки ден са с надежда да се върнат, ако се подобри положението, ето защо всички стоят и очакват момента, когато ще бъдат изпратени там“* (СД, XVII ОНС, IИС, 19.04.1914 г., с. 354).

На подобни позиции застава и финансовият министър Димитър Тончев. По думите му първата грижа на правителството след края на войната е да направи всичко, което зависи от него, да се съкрати или съвършено прекрати прииждането на сънародници бежанци. Той признава, че усилията на властите, редом с грижите, са насочени към премахване това явление, но се изисква време. *„Колкото е по-малко числото на бежанците, по-добре, но тези които са дошли трябва да ги настаним. Както плащаме всички разходи по войната така и тази загуба, която е може би най-голяма, ще включим в извънредните разности“* (СД, XVII ОНС, IИС, 19.04.1914 г., с. 376).

Изказванията на двамата представители на изпълнителната власт позволяват да се направи извод относно част от причините за следваната от правителството концепция – самите бежанци все още не търсят трайно заселване в България, което съвпада с намерението на управляващите да ги подпомагат временно, докато се изяснят окончателните последици по българо-турските споразумения. На този етап, основавайки се на тези договорености, прогнозите на българските политици допускат благоприятно разрешаване на преселническия въпрос в полза връщането на българите в родните им места в Тракия.

Във връзка с настояването на депутатите правителството да представи отговор на поставените въпроси министър-председателят В. Радославов прави подробно разяснение на организационните и другите мерки за администриране на бежанския въпрос. Според създадената от държавата структура, учредената Централна комисия, съставена от висши чиновници, почти от всички министерства по един, заседава в Министерство на земеделието под председателството на администратор от Българска земеделска банка. Всички нужди и оплаквания се отправят към председателя и той се разпорежда, заедно с другите т. нар. местни комисии, в които влизат местни чиновници и много малко назначени от правителството частни лица. Тези комисии са съставени

на места, където са настанени бежанци – в Ксанти, Гюмюрджина (дн. Комотини), Дедеагач (дн. Александруполи), Василико (дн. Царево), Малко Търново и др. Освен тях са съставени още 15 други подкомисии, които се свързват за всичко с Централната комисия в София. Средствата, които прилагат за прехраната и настаняването на хората са – групиране на семейства от едно село по възможност отново в едно село, за да не се разделят. Вземат се под внимание климатичните и стопанските условия, комисииите се грижат да дадат на всички бежанци места, които отговарят на техните нужди: бежанците от села, в които земеделието е преобладаващо, се настаняват в земеделски села, други – в лозарски райони, бубарски, тютюнопроизводителни, планинците отделно, а занаятчии и търговци – в града. За заселване се определят държавни и общински земи и безстопанствени земища. Пространството, което се дава на едно семейство за заселване и използване, е различно в зависимост от местните и стопанските условия. Относно питането за числеността на бежанците, които са в България в момента, министърът посочва приблизителен брой – около 150 000 души (СД, XVII ОНС, ИИС, 21.04.1914 г., с. 389), като уточнява, че за трудността със събирането на числови данни, допринася постоянното движение на бежанците. На вметнатия от Атанас Буров въпрос дали това са настанени семейства, Радославов отговаря, че някои от бежанците се настаняват сами, без да се съобразяват с комисииите. Тук премиерът добавя, че отношението на местните жители не е твърде гостоприемно, поради страх от заграбване на земите им. Отговаряйки на предишен въпрос, магистратът потвърждава, че прииждат хора от места, от които не би трябвало да идват, например от Мала Азия, но държавата смята техните „*основания за изселване като приемливо условие да бъдат приети и да не останат изолирани от отечеството*“ (СД, XVII ОНС, ИИС, 19.04.1914 г., с. 390).

Предложеният на разискване в пленарна зала законопроект за свръхсметен кредит в размер на 1 200 000 лв. е одобрен на трето четене, на 25 април 1914 година, без възражения от народните представители. Условие за неговото отпускане са предвидените средства да се употребят по предназначение – за всички описани разходи, както и за допълнителните, които биха се направили в течение на годината по издръжка на бежанците. Макар обнародването на закона в Държавен вестник да става през май същата година, голяма част от сумата е предварително изразходвана поради натрупани дългове към държавните железници и неизплатени наеми на софийските училища, заети от бежанци. В отпуснатите суми правителството предвижда и подпомагане на нетрудоспособни бежанци (ДВ, бр. 102, 9.05.1914 г.).

Обобщената информация относно лансираната през изследвания период (1913 – 1920 година) правителствена позиция за разрешаването на бежанския въпрос, изясняването на същността и спецификите на предприетите за реализацията на изследваната политика мерки, позволява да се заяви следното. Правителството на Васил Радославов, възприемайки концепцията за настаняване на бежанците в новите земи, присъединени към българската държава след Балканските войни, предприема различни мерки за облекчаване на положението им и

за подпомагане на тяхното устройване в новите места на заселване. Осъществени чрез поредица от законопроекти за отпускане на извънредни финансови средства, тези мерки, по думите на правителствения представител Н. Геннадиев са „*част от цялостна Програма*“ (СД, XVII ОНС, 5.06.1914 г., с. 1437). Хуманитарните действия не променят основната позиция, на която стоят управляващите – да намалят и дори прекратят прииждането на бежанци в България, явление, чиито проявления са неочаквани и за което държавата не е подготвена. Управляващите не формулират ясна визия по отношение бъдещето на бежанците, нито по отношение в кои територии от Царството да бъдат насочени преселниците, което проличава от прегледа на дебатите в Народното събрание. На този етап, поради непрекъснатото движение на бежанските групи, държавният елит не може да си състави преценка за мащабите и тенденцията в неговото развитие, като се изказват опасения от нестихващото прииждане на прогонени от Източна Тракия, българи. От своя страна, самите бежанци идват с нагласата не за трайно установяване в свободните територии, а възприемат престоя си като временен, до влизането в сила на подписаните договорености, засягащи статута им.

При анализирането на информацията за развитието на бежанския въпрос, отразена в законодателството и дебатите по приемане на съответните закони, стигаме до заключението, че през изследвания период (1913 – 1920 година) се оформят две направления. Първото се формира около идеята за временно подсигуряване и настаняване на бежанците в България, които, при изпълнение от страна на Турция на поетите задължения по двустранните споразумения, ще се завърнат по родните места, още повече, че това е желанието на по-голяма част от тях. Втората теза, приета като възможна от част от политиките, отчита реалната ситуация, произлизаща от нетолерантността в турската позиция въпреки решенията на българо-турските нормативни актове и допуска разглеждането на положението с имигрантите и трайното им настаняване в България в по-дългосрочен план. Двете направления битуват едновременно, без взаимно да се изключват. На този етап доминираща е позицията, която предвижда бежанците да бъдат заселени в близост до родните им места в Тракия, „*за да могат по-лесно да се върнат, там дето са се родили, защото не са желани гости*“. Въпросът обаче, за уреждане на тяхното статукво тепърва започва да се превръща в един от най-сериозните за разрешаване пред управляващите България на този етап и в един от най-често обсъжданите в Народното събрание.

През есента на 1915 г. България се включва в Първата световна война (1914 – 1918 година) на страната на Централните сили. Това определя необходимостта политическите действия на българските правителства да бъдат съобразени основно с военновременната обстановка. По различни причини – недоразумения с военното командване и недобрите перспективи за края на войната, правителството на Радославов е свалено (21.06.1918 година). На власт се редуват две коалиционни правителства – първото, съставено от демократи

и радикали, водено от Демократическата партия (21.06.1918 – 17.10.1918 година), другото – многопартийно с лидер Народната партия (17.10.1918 – 28.11.1918 година). Следват за кратко две, също коалиционни правителства на Т. Теодоров (28.11.1918 – 6.10.1919 година). Каквито и да са намеренията на тогавашните управляващи, те нямат големи възможности за законодателни инициативи, като цяло, и конкретно по бежанския въпрос. Взетите решения, свързани с бежанците, са предимно за финансово подпомагане при някои особено належащи случаи.

Обобщаването на провежданите от управляващите България мероприятия по бежанския въпрос, отразени в законодателството на страната през периода 1913 – 1920 година, позволява да се направят следните изводи:

1. Определянето и реализирането на вътрешнополитически мерки за разрешаване на бежанския въпрос през разглеждания от нас период (1913 – 1920 година), е пряко свързано с масовите бежански потоци от българи, предимно от Източна Тракия към България, след Междусъюзническата война (1913 година), предизвикани от външни обстоятелства, производни от двустранните нормативни актове, подписани между България и Турция в този период и специфичните условия, наложени от военновременните години на Първата световна война (1914 – 1918 година).

2. В различните етапи от хронологичния отрязък 1913 – 1920 година за разрешаване на бежанския въпрос сред управляващите се формират различни концепции, отразени в държавното законодателство. В поредица от законодателни инициативи се разкриват вижданията на политическия елит по този значим проблем.

3. През интересувания ни период се наблюдава битуване на две направления, отнасящи се до разрешаване на въпроса с бежанците, като преобладаващо е желанието и намерението за намаляване и прекратяване прииждането на бежанци в България. На този етап липсва яснота по състоянието на проблема, както и единност във възгледите относно неговото разрешаване, а мерките са насочени към временно облекчаване и подпомагане на преселниците българи.

В търсене на причините за констатираната ситуация, можем да заявим, че въпросът с устройването и интегрирането на бежанците в България в разглеждания период не е достатъчно ясен – и на политици, и на общество. Отношението към него, през по-голяма част от периода, не е като към въпрос от първостепенно държавно естество, а като проблем, който засяга предимно самите преселници. Дълго продължилото отсъствие на убеденост за неотменната нужда от следването на системна политика, липсата на дефинирана и всеобхватна програма, включваща целенасочени мероприятия, приемственост и последователно реализиране, в крайна сметка водят до това, предприетите вътрешнополитически мерки, макар и съвкупност от нормативни актове и действия, да нямат окончателност на резултатите с настаняването и оземляването на бежанското население.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Александров, М. (2017) – Демографската политика в законодателството на България през периода 1879 – 1912 година, София, 2017. [Aleksandrov, M. (2017) – Demografskata politika v zakonodatelstvoto na Bulgaria prez perioda 1879 – 1912 g., Sofia, 2017.] [Alexandrov, M. (2017) – Demographic policy in the legislation of Bulgaria in the period 1879 – 1912, Sofia, 2017].
- Боев, Б. (2021) – Концепции за разрешаване на българския бежански въпрос в контекста на създаването на Закона за селскостопанско настаняване на бежанците през 1926 година – В: Миграции, общности и културноисторическо наследство. София, 2021, 287 – 311. [Boev, B. – (2021) – Kontseptsii za razreshavane na bulgarskia bezhanski vapros v konteksta na sazdavaneto na Zakona za selskostopansko nastanyavane na bezhantsite prez 1926 g. – V: Migratsii, obshtnosti i kulturnoistoricheskoto nasledstvo. Sofia, 2021, 287 – 311.] [Boev, B. (2021) – Concepts for the Resolution of the Bulgarian Refugee Question in the Context of the Establishment of the Agricultural Refugee Accommodation Act in 1926 – In: Migrations, Communities and Cultural Heritage. Sofia, 2021, 287 – 311].
- Боев, Б. (2022) – Мерки за разрешаване на българския бежански въпрос и средства за тяхното осъществяване в контекста на Закона за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им (1920 – 1937). – В: Миграция и обществено развитие. Материали от национален научен проект на ИИИ при БАН, том 2, 2022, 108 – 126. [Boev, B. (2022) – Merki za razreshavane na bulgarskia bezhanski vapros i sredstva za tyahnoto osashtestvyavane v konteksta na Zakona za zaselvane na bezhantsite i obezpechavane na pominaka im (1920 – 1937). – V: Migratsia i obshtestveno razvitie. Materiali ot natsionalen nauchen proekt na III pri BAN, tom 2, 2022, 108 – 126.] [Boev, B. (2022) – Measures to resolve the Bulgarian refugee issue and the means for their implementation in the context of the Refugee Settlement and Livelihood Security Act (1920 – 1937) – In: Migration and Social Development. Materials of a national scientific project of the IHI at the Bulgarian Academy of Sciences, vol. 2, 2022, 108 – 126].
- Боев, Б. (2023) – Законът за бежанския заем от 1926 г. и концепцията за настаняване на българските бежанци. – Балканите – език, история, култура, 2023 / том 8 / Бр. 1, 157 – 176. [Boev, B. (2023) – Zakonat za bezhanskia заем ot 1926 g. i kontseptsiyata za nastanyavane na bulgarskite bezhantsi. – Balkanite – ezik, istoria, kultura, 2023 / Br. 1, 157 – 176.] [Boev, B. (2023) – The Refugee Loan Act of 1926 and the Concept of Accommodation of Bulgarian Refugees – Balkans Language, History, Culture, 2023 / Vol. 8 / Issue 1, 157 – 176].
- Българско дружество „Червен кръст“. Бежанският въпрос в България. София, 1925, 19 – 29. [Bulgarsko druzhestvo “Cherven krast“. Bezhanskiyat vapros v Bulgaria. Sofia, 1925, 19 – 29.] [Bulgarian Red Cross Society. The Refugee Question in Bulgaria. Sofia, 1925, 19 – 29].
- Българските бежанци в Бургас и региона 1878 – 1945 г. Сборник с материали от научна конференция. Бургас, 2018. [Bulgarskite bezhantsi v Burgas i regiona 1878 – 1945. Sbornik s materiali ot nauchna konferentsia. Burgas, 2018]. [Bulgarian Refugees in Burgas and the Region 1878 – 1945. Compendium of reports. Burgas, 2018].
- Вачков, Д. (2016) – Финансовите усилия на българската държава за решаването на бежанския въпрос след Първата световна война. – ИТНИ, кн. 14 – 15, София, 2016, 232 – 239. [Vachkov, D. (2016) – Finansovite usiliya na bulgarskata darzhava za razreshavane na bezhanskiya vapros sled Parvata svetovna voyna. – Sofia, 2016, 232 –

- 239]. [Vachkov, D. (2016) – The Financial Efforts of the Bulgarian State to Solve the Refugee Issue after the First World War – ITNI, Vol. 14 – 15, Sofia, 2016, 232 – 239.]
- Вачков, Д. (2018) – Интегрирането на българските бежанци в стопанския живот на страната в периода между двете световни войни. – В: Българските бежанци в Бургас и региона 1878 – 1945 г. Сборник с материали от научна конференция. Бургас, 2018, 62 – 74. [Vachkov, D. (2018) – Integriraneto na bulgarskite bezhantsi v stopanskiya zhivot na stranata v perioda mezhdu dvete svetovni voyni. – V: Bulgarskite bezhantsi v Burgas i regiona 1878 1945. Sbornik s materiali ot nauchna konferentsia. Burgas, 2018, 62 – 74.] [Vachkov, D. (2018) – The integration of Bulgarian refugees in the economic life of the country in the period between the two world wars. – In: Bulgarian refugees in Burgas and the region 1878 – 1945. Burgas, 2018, 62 – 74.]
- Делева, И. (2024) – Бежанският въпрос в българо-турските отношения и установяването на източнотракийски бежанци в България (по примера на Бургаска област). София, 2024. [Deleva, I. (2024) – Bezhanskiyat vapros v bulgaro-turskite odnosheniya i ustanovyavaneto na iztochnotrakiyski bezhantsi v Bulgaria (po primera na Burgaska oblast). Sofia, 2024.] [Deleva, I. (2024) – The refugee issue in Bulgarian-Turkish relations and the settlement of East Thracian refugees in Bulgaria (on the example of Burgas region). Sofia, 2024.]
- Димитров, Г. (1979) – Бежанският проблем при управлението на БЗНС (1920 – 1923) – Исторически преглед, 1979, № 1, 50 – 68. [Dimitrov, G. (1979) – Bezhanskiyat problem pri upravlenieto na BZNS (1920 – 1923). – Istoricheski pregled, 1979, № 1, 50 – 68.] [Dimitrov, G. (1979) – The Refugee Problem in the Government of the BZNS (1920 – 1923) – Historical Review, 1979, № 1, 50 – 68].
- Димитров, Г. (1985) – Настаняване и оземляване на българските бежанци (1919 – 1939). Благоевград, 1985. [Dimitrov, G. (1985) – Nastanyavane i ozemlyavane na bulgarskite bezhantsi (1919 – 1939). Blagoevgrad, 1985.] [Dimitrov, G. (1985) – Settlement and Landing of Bulgarian Refugees (1919 – 1939). Blagoevgrad, 1985].
- Константинов, Н. (1923 – 1924) – Бежанският въпрос. – Списание на Българското икономическо дружество. Год. 22, София, 1923 – 1924, кн. 8 – 9, 465 – 484. [Konstantinov, N. (1923 – 1924) – Bezhanskiyat vapros. – Spisanie na Bulgarskoto ikonomicheskoto druzhestvo. God. 22, Sofia, 1923 – 1924, kn. 8 – 9, 465 – 484.] [Konstantinov, N. (1923 – 1924) – The Refugee Question – Journal of the Bulgarian Economic Society. 22, Sofia, 1923 – 1924, v. 8 – 9, 465 – 484].
- Константинов, Н. (1925) – За изгнаниците и бежанците. – в. Тракия, бр. 169, 29.10.1925, с. 3. [Konstantinov, N. (1925) – Za izgnanitsite i bezhantsite. – v. Trakia, br. 169, 29.10.1925, s. 3]. [Konstantinov, N. (1925) – On Exiles and Refugees. – n. Thrace. v. 169, 29.10.1925, p. 3].
- Константинов, Н. (1925) – Родна Тракия. София, 1925; [Konstantinov, N. (1925) – Rodna Trakia. Sofia, 1925.] [Konstantinov, N. (1925) – Native Thrace. Sofia, 1925].
- Косатев, Т. (1975) – Настаняване на бежанците в Бургаски окръг (1919 – 1931). – Исторически преглед, 1975, № 2, 57 – 69. [Kosatev, T. (1975) – Nastanyavane na bezhantsite v Burgaski okrag (1919 – 1931). – Istoricheski pregled, № 2, 57 – 69.] [Kosatev, T. (1975) – Accommodation of Refugees in Burgas District (1919 – 1931) – Historical Review, 1975, № 2, 57– 69].
- Косатев, Т. (1983) – Политиката на правителството на БЗНС по бежанския въпрос (1919 – 1923). – Известия на Института по история (ИИИ), 26, 1983, 44 – 79. [Kosatev, T. (1983) – Politikata na pravitelstvoto na BZNS po bezhanskia vapros (1919 – 1923). – Izvestia na Instituta po Istorija (III), 26, 1983, 44 – 79.] [Kosatev, T. (1983) – The Policy

- of the BZNS Government on the Refugee Question (1919 – 1923) – Proceedings of the Institute of History (ИИ), 26, 1983, 44 – 79].
- Крамер, Л. (1925) – Днешното положение на българските бежанци. Извлечение от *Revue Internationale de la Croix Rouge*, год. 7, № 83, ноември 1925 г. [Kramer, L. (1925) – Dneshnoto polozhenie na bulgarskite bezhantsi. Izvlechenie ot *Revue Internationale de la Croix Rouge*, god. 7, № 83, noemvri 1925]. [Kramer, L. (1925) – The Present Situation of the Bulgarian Refugees. Excerpt from *Revue Internationale de la Croix Rouge*, ed. 7, No. 83, November 1925].
- Мантарлиев, Й. (2015) – Бежанският и преселническият въпрос в България по време и след Втората световна война. Благоевград, 2015. [Mantarliev, Y. (2015) – *Bezhanskiyat i preselnicheskiyat vopros v Bulgaria po vreme i sled Vtorata svetovna voina*. Blagoevgrad, 2015.] [Mantarliev, J. (2015) – The refugee and resettlement issue in Bulgaria during and after World War II. Blagoevgrad, 2015].
- Пейковска, П. (2019) – Демографски аспекти на миграциите в България 1912 – 1944 година. София, 2019. [Peikovska, P. (2019) – *Demografski aspekti na migratsiite v Bulgaria 1912 – 1944*, Sofia, 2019.] [Peikovska, P. (2019) – Demographic aspects of migrations in Bulgaria 1912 – 1944. Sofia, 2019.]
- Райчевски, С. (2022) – Тракийският печат до Втората световна война. – ИТНИ, кн. 18 – 19, 2022, 136 – 148. [Raichevski, S. (2022) – *Trakiiskiyyat pechat do Vtorata svetovna voina*. – ITNI, кн. 18 – 19, 2022, 136 – 148.] [Raichevski, S. (2022) – The Thracian Press until the Second World War – ITNI, Vol. 18 – 19, 2022, 136 – 148.]
- Трифонов, С. (1976) – Български проучвания на народонаселението на Тракия. – *Векове*, 1976, кн. 5, 48 – 54. [Trifonov, S. (1976) – *Bulgarski prouchvaniya na narodonaselenieto na Trakia*. – *Vekove*, 1976, кн. 5, 48 – 54.] [Trifonov, S. (1976) – Bulgarian Studies of the Population of Thrace – *Vekove*, 1976, Vol. 5, 48 – 54.]
- Трифонов, С. (1981) – Съдбата на българите в Тракия (1919 – 1925). – *ИИИ*, Т. XXV, София, 1981, 195 – 229. [Trifonov, S. (1981) – *Sadbata na bulgarite v Trakia (1919 – 1925)*. – *III*, Т. XXV, Sofia, 1981, 195 – 229.] [Trifonov, S. (1981) – The Fate of the Bulgarians in Thrace (1919 – 1925). ИИ, Т. XXV, Sofia, 1981, 195 – 229.]
- Трифонов, С. (1985) – Бежанският въпрос в българо-турските отношения (1913 – 1918 г.). – *ИБИД*, Т. XXXVII, София, 1985, 169 – 204. [Trifonov, S. (1985) – *Bezhanskiyat vopros v bulgaro-turskite otnoshenia (1913 – 1918 g.)*. – *IBID*, Т. XXXVII, Sofia, 1985, 169 – 204.] [Trifonov, S. (1985) – The Refugee Question in Bulgarian-Turkish Relations (1913-1918) – *IBID*, Т. XXXVII, Sofia, 1985, 169 – 204.]
- Трифонов, С. (1992) – Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот 1912 – 1915 година. София, 1992. [Trifonov, S. (1992) – *Trakia. Administrativna uredba, politicheski i stopanski zivot 1912 – 1915 g.* Sofia, 1992.] [Trifonov, S. (1992) – Thrace. Administrative system, political and economic life 1912 – 1915. Sofia, 1992.]
- Щерионов, Щ. (2012) – История на България. Т. 9, София, 2012. [Shterionov, Sht. (2012) – *Istoria na Bulgaria*. Т. 9, Sofia, 2012.] [Shterionov, Sht. (2012) – History of Bulgaria. Т. 9, Sofia, 2012.]
- Щерионов, Щ. (2019) – Историческа демография. София, 2019. [Shterionov, Sht. (2019) – *Istorieska demografia*. Sofia, 2019.] [Shterionov, Sht. (2019) – Historical Demography. Sofia, 2019.]
- Щерионов, Щ. Д., П. Пейковска, В. Мучинов, Д. Ангелова, К. Лилова, М. Александров. (2018) – Мерки за преодоляване на демографските проблеми, съществуващи в България през периода 1879 – 1989 година. – В: Мерки за преодоляване на

демографската криза в Република България. Т. 6. София, 2018. [Shterionov, Sht., Peikovska, P., Muchinov, V., Angelova, D., Lilova, K., Aleksandrov, M. (2018) – Merki za preodolyavane na demografските problemi, sashtestvuvashiti v Bulgaria prez perioda 1879 – 1989 g. – V: Merki za preodolyavane na demografската криза v Republika Bulgaria. Т. 6. Sofia, 2018.] [Shterionov, Sht., Peikovska, P., Muchinov, V., Angelova, D., Lilova, K., Aleksandrov, M. (2018) – Measures to overcome the demographic problems existing in Bulgaria in the period 1879 – 1989 – In: Measures to overcome the demographic crisis in the Republic of Bulgaria. Т. 6. Sofia, 2018.]

Якимов, Н. (1926) – Бежанският въпрос в България. Доклад за дейността на комисията по настаняване на бежанците (1925 година) към Национален комитет на македонските благотворителни братства. София, 1926. [Yakimov, N. (1926) – Bezhanskiyat vapros v Bulgaria. Doklad za deinostta na komisiyata po nastanyavane na bezhantsite (1925 г.) kam Natsionalen komitet na makedonsките blagotvoritelni bratstva. Sofia, 1926.] [Yakimov, N. (1926) – The Refugee Question in Bulgaria. Report on the activities of the Committee for the Accommodation of Refugees (1925) of the National Committee of the Macedonian Charitable Brotherhoods. Sofia, 1926.]

Извори / Historic sources

Централен държавен архив / Central State Archive

Ф. 176К, оп. 2, а.е. 1451, л. 47; оп. 3, а.е. 209а, б. [F. 176K, op. 2, a.f. 1451, l. 47; op. 3, a.f. 209a, b].

Ф. 242К, оп. 2, а.е. 491, л. 46. Постановление № 14 на Министерския съвет от 11 декември 1913 г. [F. 242K, op. 2, a.f. 491, l. 46. Decree No. 14 of the Council of Ministers of 11 December 1913].

Ф. 321К, оп. 1, а.е. 2213, л. 46; а.е. 2222, л. 51 – 52 [F. 321K, op. 1, a.f. 2213, l. 46; a.f. 2222, l. 51 – 52].

Стенографски дневници на Народното събрание / Stenographic diaries of the National Assembly

1913 г. – XV ОНС – 17.07.; 19.07.; XVI ОНС – 30.12., 1914 г. – XVII ОНС – 19.04., 21.04., 25.04., 05.06., 18.07., 19.07., 21.07., 22.07., 23.07.; 1920 г. – XIX ОНС – 05.01., 18.06., 09.07., 11.11., 12.11., 13.11. [1913 – XV National Assembly – 17.07.; 19.07.; XVI National Assembly – 30.12., 1914 – XVII National Assembly – 19.04., 21.04., 25.04., 05.06., 18.07., 19.07., 21.07., 22.07., 23.07.; 1920 – XIX National Assembly – 05.01., 18.06., 09.07., 11.11., 12.11., 13.11.].

в. Държавен вестник / State Gazette

1914 г. – бр. 102, 180, 254; 1920 г. – бр. 13, 15, 109, 214. [1914 – nos. 102, 180, 254; 1920 – nos. 13, 15, 109, 214].

Преброявания на населението / Population Censuses

1) Кратки резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. По околии, окръзи и общо за Царството. София, 1925 г. [1) Brief results of the population census in the Kingdom of Bulgaria on 31.12.1920. By districts, counties and in total for the Kingdom. Sofia, 1925];

- 2) Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1920 г. София, 1927 г. [2) General results of the census in the Kingdom of Bulgaria on 31.12.1920. Sofia, 1927].

Интернет ресурси / Internet sources

- [http://www.euro2001.net/index.shtml?page=statia&file=issues/4_2006/stat_7.html, 21.09.2023]. Казански, Н. Антон Тома Безеншек – един голям словенец за България. Досие, 2006 г., бр. 4, 16 [Kazanski, N. Anton Toma Bezenšek - a great Slovene for Bulgaria. Dossier, 2006, no. 4, 16 [http://www.euro2001.net/index.shtml?page=statia&file=issues/4_2006/stat_7.html, 21.09.2023].